

7. Miejsce ceramiki środkowego Sudanu w wytwórczości garncarskiej północno-wschodniej Afryki u schyłku epoki kamienia

Naczynia występujące na neolitycznych stanowiskach środkowego Sudanu wykazują liczne podobieństwa do materiałów kultur ościennych. Świadczy to o tym, że garncarstwo tego regionu nie rozwijało się w izolacji, lecz wchodziło w różnorodne stosunki z wytwórczością ceramiczną sąsiadujących społeczeństw.

Nasze rozważania dotyczące tych relacji rozpoczniemy od porównania z materiałami pochodzącymi z północnej Nubii. Umotywowane jest to faktem, że jest to rejon najbardziej zbadany w tej części Afryki, do którego często porównuje się w literaturze przedmiotu zarówno ceramikę egipską, jak i sudańską.

Kulturą, rozwijającą się w północnej Nubii, która nazwą swoją implikuje bliskie związki ze środkowym Sudanem (jego wczesną fazą), jest Khartoum Variant. W istocie jednakże, związki widoczne w ceramice świadczą jedynie o przynależności obu kultur do jednego kręgu kulturowego prawdopodobnie o wspólnych korzeniach. Spotykane w literaturze sugestie o podobieństwie ceramiki Khartoum Variant do materiałów środkowosudańskich oparte są na bardzo pobieżnych obserwacjach: na powszechnym zdobieniu naczyń ornamentami odciskanymi, stosowaniu techniki kołyskowej oraz obecności na obu obszarach pewnych ornamentów (np. zygzaka punktowanej linii), mających zresztą znacznie szerszy zasięg. Nie spotykamy natomiast tutaj żadnego ze zdobień charakterystycznych dla

środkowego Sudanu. Wydaje się, że ceramikę Khartoum Variant należy wiązać raczej z neolityczną kulturą odkrytą w rejonie Nabta Playa, a nie ze znaną ze środkowego Sudanu (por. Shiner 1968: 773; Banks 1980; 1984). Wydaje się więc, że na podstawie dostępnych obecnie materiałów nie możemy mówić o bezpośrednich związkach pomiędzy kulturą środkowego Sudanu a Khartoum Variant, które to kultury wykazują ponadto znaczne różnice we wzorach osadnictwa i podstawach utrzymania (Abbas 1982: 150).

Kolejną kulturą północnonubijską jest Abkan. Ceramika tej kultury, pod względem technologicznym, jest bardzo zbliżona do środkowosudańskiej – odróżnia się natomiast zwykle niezdobionymi powierzchniami naczyń. Występujące tu niekiedy proste ornamenty wykonane techniką kołyskową nawiązują do tzw. technokompleksu chartumskiego, a bliższych ich analogii należy szukać raczej na Pustyni Zachodniej niż na południu. W ceramice Abkanu możemy zaobserwować skok technologiczny w stosunku do Khartoum Variant, podobny do obserwowanego w środkowym Sudanie pomiędzy mezolitem a neolitem (pomijamy tu różnice genetyczne). W obu kulturach pojawia się równocześnie wygładzanie powierzchni naczyń oraz dochodzi do zróżnicowania na ceramikę „kuchenną” i „stołową”; w obu występują naczynia o czerwonych powierzchniach zewnętrznych, w obu też – w trakcie rozwoju tych kultur – pojawia się marszczenie powierzchni naczyń. W świetle aktualnie posiadanych danych można stwierdzić, że powyższe zjawiska pojawiają się w obu kulturach równolegle – mają one zresztą szerszy zasięg – i są skutkiem pewnych dość szybko rozpowszechniających się idei w tej części Afryki (również z przejściem na wyższy etap gospodarowania), tak że obecnie trudno jest wskazać centrum, z którego te idee wyszły.

Sukcesorem kultury Abkan w Nubii jest grupa A – która jak często wskazuje się w literaturze – ma najściślejsze związki z neolitem środkowosudańskim (Nordström 1966; Geus 1984). Ponieważ jest ona najlepiej opracowana w omawianym rejonie, chcemy szczegółowiej zająć się porównaniem z inwentarzem ceramicznym tej kultury. Zasadniczo przyjmuje się, że grupa A jest współczesną późnej fazy neolitu środkowosudańskiego (Kadada, cmentarzysko w Shaheinab, Omdurman Bridge), chociaż wczesna faza grupy A może być współczesna również wczesnej fazy neolitu. To ostatnie stwierdzenie jest oparte na współwystępowaniu w Nubii typowej ceramiki grupy A z ceramiką, którą określa się jako *Khartoum Neolithic*. Mimo powoływania się na podobieństwo tych wyrobów do znanych z osady w Shaheinab, materiał ten (przynajmniej część opublikowana) bardziej zbliżony jest do znanego z Khartoum Variant czy stanowisk z rejonu Nabta Playa (Save–Soderbergh 1966: 226, pl. XLIIb). Mimo tego zastrzeżenia wydaje

się, że sam fakt współczesności początków grupy A ze schyłkiem wczesnej fazy neolitu środkowosudańskiego istotnie miał miejsce.

Podobieństwa pomiędzy ceramiką neolityczną środkowego Sudanu a materiałami grupy A, na jakie się wskazuje, dotyczą szczególnie sposobu potraktowania powierzchni. W obu kulturach mamy do czynienia z brązową, wygładzaną ceramiką, zwyczajem powlekania czerwoną ochrą, powierzchniami czesаными (*combed*) i marszczonymi (*rippled*). Ta ostatnia cecha wysuwana jest na czoło jako świadectwo pokrewieństwa obu kultur. Kolejnym argumentem jest z jednej strony współwystępowanie z klasycznymi zespołami grupy A ceramiki zdobionej technikami odciskanyymi, zbliżonymi do środkowosudańskich, a z drugiej strony – obecność motywów dekoracji geometrycznej w środkowym Sudanie. Podobieństwa w zakresie form naczyń wynikają z powszechności w obu kulturach naczyń o prostych kształtach, przy czym w grupie A znacznie częściej mają one spłaszczone dno. W przypadku pojemników o kształtach bardziej rozbudowanych różnice pomiędzy inwentarzami tych kultur są większe. Wyodrębnioną szyjkę mają w grupie A jedynie nieliczne, niewielkie naczynia rodzimej produkcji. Większe egzemplarze tego rodzaju to głównie naczynia o proveniencji egipskiej.

H.A. Nordström (1966: 65) wskazuje na możliwość istnienia czterech rodzajów relacji pomiędzy neolitycznymi społeczeństwami środkowego Sudanu a grupą A w Nubii, których efektem są obserwowane podobieństwa w ceramice. Po pierwsze, możemy tu mieć do czynienia z dyfuzją typów ceramicznych lub idei zdobienia naczyń, które rozwinęły się w Sudanie, a następnie wzbogaciły garncarstwo Nubii wczesnodynastycznej. Gdyby ta dyfuzja miała kierunek odwrotny, wtedy te elementy wzbogaciłyby Sudan nieco później niż w okresie wczesnodynastycznym. Przeczą temu jednak pozyskane dotychczas daty radiowęglowe. Trzecią możliwością jest równoległy rozwój tych samych idei zarówno w Nubii, jak i w Sudanie, a wynikający z przynależności obu regionów do tej samej strefy kulturowej, przy czym źródło tych podobieństw znajduje się w społeczeństwach Pustyni Zachodniej. H.A. Nordström uważa, że najbardziej prawdopodobny i przekonujący jest trzeci model związków kulturowych.

Naszym zdaniem, wyroby garncarskie obu kultur należy uznać za wywodzące się z różnych tradycji, gdyż mimo zewnętrznych podobieństw technologicznych inny sposób sporządzania masy ceramicznej przesądza sprawę ich odrębności genetycznej. Jednocześnie wspólne elementy widoczne w ceramice obu kultur pozwalają na stwierdzenie, że obie te formacje pozostawały pod wpływem tych samych idei, co doprowadziło do ich zewnętrznego wzajemnego upodobnienia się. Idee te miały szerszy zasięg w dolinie Nilu. Kwestia, skąd się one upowszechniły,

jak już wspominaliśmy, jest nadal sprawą otwartą. Wydaje się jednak, że nie należy wykluczać tu środkowego Sudanu. Do środkowego Sudanu mógł dotrzeć z północy zwyczaj modelowania brzegów na zewnątrz (szczególnie brzegi typu C2), mogła także pojawić się w fazie późnej ceramika z domieszką organiczną. Natomiast ceramikę zdobioną ornamentami geometrycznymi występującą zarówno w grupie A, jak i predynastycznym Egipcie, należy wywodzić prawdopodobnie ze środkowego Sudanu, co zresztą postulował już A.J. Arkell (1953a). Obok sugestii poczynionych przez tego badacza możemy tu dodać, że najprostsze rodzaje ornamentów rytych, jakimi są wypełnione szewrony, mają w środkowym Sudanie najstarsze daty radiowęglowe. Ponadto możemy tu dopatrzeć się genetycznych pierwowzorów tej dekoracji. Obok zygzaka ciągłej linii (RSP1), z którego prosta linia rozwojowa prowadzi do typu INS6C1, w starszej fazie neolitu sporadycznie zapełniano również krótkimi nacięciami niektóre przestrzenie pomiędzy liniami rytymi tworzącymi festony (INS3B; Arkell 1953: pl. 33.6, 7). Byłaby to zatem najprostsza forma zdobienia, powszechnymi w fazie późnej, złożonymi ornamentami geometrycznymi. Ponadto ceramika ta, pomimo iż występuje w Nubii i predynastycznym Egipcie, najpopularniejsza jest w środkowym Sudanie. W Nubii upowszechniła się ona dopiero wraz z rozpowszechnieniem się grupy C. Oczywiście nie możemy zakładać, że wszystkie typy złożonych ornamentów geometrycznych pochodzą ze środkowego Sudanu. Zapewne z Nubii wywodzi się zwyczaj zdobienia wstęgami wypełnionymi ornamentem punktowanej jodełki (IMS2A3), który ma tutaj o wiele większe tradycje niż na południu.

Niejasno przedstawia się obecnie kwestia związków z predynastycznym Egiptem. Wątpliwości dotyczą nie tyle tego, czy związki takie miały miejsce – to wydaje się niepodważalne – ile czasu, kiedy one zachodziły. Obok omówionych wcześniej typów dekoracji i zwyczaju marszczenia powierzchni naczyń elementem wiążącym te dwa obszary jest występowanie pewnych, specyficznych form naczyń. Mamy na myśli przede wszystkim pucharki kielichowate (CB) oraz cylindryczne (GW3F). Pucharki kielichowate wiążą się w Egipcie z kulturą badaryjską. Do niedawna w Sudanie, na podstawie materiałów z Kadada, datowano je na późną fazę neolitu. Sugerowało to, że wpieryw pojawiły się one w Egipcie, skąd następnie dotarły na południe. Najnowsze daty z Ghaba oraz rewizja dat z Kadero (Chłodnicki, Kabaciński 2015: 200–203), a także materiały ze stanowiska R12 w północnej Nubii wskazują, że ich chronologia w Sudanie jest znacznie starsza i sięga co najmniej późniejszych faz wczesnego neolitu.

Niemniej jednak musimy zwrócić uwagę na to, iż mimo że dostępne obecnie daty ^{14}C dla późnej fazy neolitu środkowosudańskiego synchronizują ją głównie

z kulturą Nagada II w Egipcie, to więcej cech wspólnych obserwujemy z kulturą badaryjską; dotyczy to zarówno morfologii naczyń, jak i sposobu potraktowania powierzchni. Charakterystyczne dla tej późnej fazy neolitu marszczone powierzchnie równie powszechne były kulturze Badari, zanikły natomiast już w kulturze Nagada I. Z fazą Nagada II wiąże materiał sudański czarna, ryta ceramika, chociaż naczynia tego typu (spotykane stosunkowo rzadko w Egipcie) nie mają dobrego datowania. Na pewne kontakty z Egiptem może wskazywać pojawienie się w Sudanie naczyń z malowaną na czerwono dekoracją. Malowanie czerwoną farbą upowszechniło się w Egipcie w czasach Nagada II, chociaż sam motyw – krzyż – typowy jest dla kultury Nagada I (Baumgartel 1955: 67–71).

W tym miejscu chcemy krótko zająć się tzw. ceramiką o czernionych wylewach (*black-top red ware*). Określane w ten sposób wyroby pojawiły się w Egipcie już w neolitycznej kulturze Merimde. Podobną chronologię można przypisać naczyniom tego typu ze środkowego Sudanu. Najpóźniej ceramika ta pojawiła się w Nubii, a więc na terenie leżącym pomiędzy tymi dwoma regionami. Rodzi się więc pytanie, gdzie dokonano tego wynalazku i jakimi drogami się on upowszechniał, czy też może mamy do czynienia z niezależnymi odkryciami. Wydaje się, że ostatnia sugestia jest najtrafniejsza. Nieporozumienia na tle powiązań egipskiej i sudańskiej ceramiki typu *black-top* wynikają z nadania tej samej nazwy ceramice w istocie dość znacznie się różniącej. O ile ceramika sudańska to przede wszystkim rząd czarnych, niewielkich *triangles or teeth* pod krawędzią wylewu, który rozwija się wprawdzie następnie we wstęgę (bardzo wąską, jedynie sporadycznie dochodzącą do 2 cm), to w Egipcie od razu mamy do czynienia ze wstęgami, które mają szerokość sięgającą często do połowy wysokości naczynia, a nawet poniżej. Ceramika typu *black-top*, która pojawia się w północnej Nubii, ma charakter egipski, co podkreślone jest dodatkowo przez powiązanie czernienia wylewów z marszczonym brzuścem – elementami niespotykanymi łącznie w środkowym Sudanie.

Obecny stan badań nie pozwala na wyciągnięcie pewniejszych wniosków dotyczących istoty kontaktów zachodzących wzdłuż doliny Nilu w interesującym nas okresie. Niezaprzeczalnym faktem jest, że kontakty takie, przynajmniej w późnej fazie neolitu, miały miejsce i trwało to od kultury badaryjskiej. Należy przy tym zaznaczyć, że nie mamy tu prawdopodobnie do czynienia z fizycznym przeniesieniem naczyń, ale raczej z oddziaływaniem pewnych idei. Sudan nie odgrywał przy tym wyłącznie roli biorcy, a wydaje się nawet, że był pod tym względem bardziej dynamiczny niż północ. Stąd najprawdopodobniej wyszły naczynia zdobione geometrycznymi wzorami rytymi, które – jak się wydaje – do Egiptu dotarły raczej w wątkach przetworzonych przez grupę A. Z północy natomiast przyszła

znajomość naczyń płaskodennych. Jednocześnie należy zaznaczyć, że wyroby te nie upowszechniły się na nowych terenach i stanowiły tam element obcy, a naczynia te, jak się wydaje, pełniły pewne funkcje rytualne i nie miały zastosowania gospodarczego.

Porównując ceramikę neolityczną środkowego Sudanu z materiałami grupy A w Nubii, możemy stwierdzić, że swoim poziomem technicznym nie odbiegały one bardzo od siebie. Mimo że różnią się wewnętrznymi właściwościami technologicznymi, na zewnątrz często przybierały zbliżoną postać. Błędne jednakże wydaje się traktowanie materiałów z późnej fazy (m.in. w Kadada) jako przejawu obecności grupy A na interesującym nas terenie, jak to czyni M.A. Abbas (1982: 14).

Na zakończenie naszych rozważań dotyczących związku ceramiki neolitycznej środkowego Sudanu z późniejszymi kulturami północnej Nubii – pre-Kerma i Kerma – warto też zauważyć, że w grupie C występują podobne wątki geometryczne, jak w neolicie środkowego Sudanu, gdzie występuje czasem biała inkrustacja (por. np.: typ V.07; Bietak 1968). Pomijamy tu kwestię podobieństwa kształtów naczyń wynikającą z ich prostoty, na co zwraca uwagę F. Geus (1984b). Pomiędzy obiema kulturami istnieje, w świetle obecnych danych, dość znaczna różnica chronologiczna. Istniejące podobieństwa możemy wytłumaczyć faktem że być może społeczeństwa środkowego Sudanu brały udział w uformowaniu się tej kultury.

Podobieństwa z kulturą Kerma dotyczą, obok pewnych wzorów geometrycznych – wspólnych zresztą z grupą C (Gratien 1978: fig. 43), również wielu prostszych wzorów odciskanych, wykonanych *rocker stamp technique* (np. zygzaki). W kulturze Kerma spotkać można również motywy kratki czy linii ukośnych. Ornamenty te mają jednak szerszy zasięg kulturowy, podobieństwo należy więc przypisywać raczej przynależności do tego samego rejonu kulturowego, a nie bezpośrednim kontaktom. Zbieżności z kulturą Kerma należy upatrywać w genezie tej pierwszej kultury związanej z grupą A. Pomiędzy Dolną Nubią a środkowym Sudanem jedynym obszarem nad Nilem, gdzie neolit jest archeologicznie rozpoznany, jest rejon Dongola Reach. Istniejące tu współcześnie grupy Tegriz, Karat i El Melik wykazują pewne podobieństwa do materiałów ze środkowego Sudanu (głównie w technologii). Dotyczy to w szczególności grupy Karat. W świetle najnowszych badań wydaje się, że społeczności z południowej Dongola Reach były bardziej powiązane z północną Nubią. Ubóstwo inwentarza ceramicznego na stanowiskach neolitycznych w rejonie Dongoli i niewielkie cmentarzyska świadczą o większej mobilności tych społeczeństw w stosunku do mieszkańców środkowego Sudanu.

Przejdźmy z kolei do omówienia dających się zauważyć związków z kulturami saharijskimi. Na Saharze znajomość ceramiki pojawia się już w x tys. p.n.e. (Jesse 2010). Jedne z najstarszych datowanych śladów użytkowania ceramiki pochodzą z Nabta Playa/Bir Kieseiba na Pustyni Zachodniej. Jest to ceramika fazy El Adam. Wprawdzie chronologicznie ceramika ta jest znacznie oddalona od ceramiki neolitycznej środkowego Sudanu, a nawet – według niektórych badaczy – jest starsza od ceramiki mezolitu chartumskiego, to jednak wykazuje sporo podobieństw do neolitycznej ceramiki środkowego Sudanu, szczególnie jeżeli chodzi o dekorację. Do wykonania jej używano lokalnych glin i domieszki mineralnej. Niewiele możemy powiedzieć o formach naczyń ze względu na fragmentaryczność materiału. Naczynia były zdobione na całej powierzchni za pomocą dwóch technik – techniki kołyskowej (RS) i prostych odcisków stempelka (IM). Pojawia się tu jednak technika nie spotykana gdzie indziej – dekorację wykonywano za pomocą ceramicznych krążków z ponacinanymi w różny sposób krawędziami, które przesuwane po powierzchni naczyń dawały efekt równoległych linii punktów (Jórdeczka *et al.* 2011). Powstały w ten sposób efekt przypomina niektóre wyroby ceramiczne znane ze środkowego Sudanu (gęste linie odcisniętych punktów). Nigdzie jednak w Sudanie środkowym nie znaleziono narzędzi tego typu jak w Nabta Playa. Jedyny jak dotąd fragment podobnego krążka odkryty w północnej części pustyni Bajuda interpretowany jest jako paciorek (Jesse, Masojć 2018: 631–632). Kolejne kultury występujące w rejonie Nabta Playa wykazują większe lub mniejsze analogie do zespołów środkowosudańskich. Większe podobieństwa występują w fazie El Jerar, w której powszechny jest zygzak punktowanej linii (RSR1A). Jednak jest to ciągle czas, gdy w przypadku Pustyni Wschodniej mówimy już o neolicie, podczas gdy środkowy Sudan tkwi jeszcze w mezolitycznym etapie rozwoju (Wendorf *et al.* 2001: 180, 325; Nelson 2001; Gatto 2002).

Dopiero w przypadku późnego i schyłkowego neolitu Pustyni Zachodniej możemy mówić o nie tylko formalnych, ale również kulturowych związkach z Sudanem środkowym. Jednym z charakterystycznych zjawisk jest pojawienie się pucharków kielichowatych, których występowanie rozciąga się od środkowego Sudanu, przez Pustynię Zachodnią po Górny Egipt (Friedman, Hobbs 2002; Kuper 2007; Longa 2011). W Gebel Ramlah pucharki te występują w grobach, których chronologia jest określana na schyłkowy neolit (*Final Neolithic*), który jest współczesny schyłkowi wczesnego neolitu i późnemu neolitowi w środkowym Sudanie (tab. 2). Formy naczyń z Gebel Ramlah, mimo że reprezentują tę samą ideę – wysmukłe, bogato zdobione, naczynia o silnie rozchylonym wylewie, bardziej przypominają formy znane z egipskiej doliny Nilu niż ze środkowego Sudanu (Gatto 2010). Niemniej

jednak w tym okresie związki pomiędzy tymi rejonami są bardzo czytelne. Część z pucharków wykonana była z gliny zawierającej w domieszce łupek (*shale ware*), charakterystyczny komponent gliny na egipskiej Pustyni Zachodniej (Gatto 2010: 133; Gatto 2013, Warfe 2018: 19). Często ceramika z Gebel Ramlah nie zawiera żadnej domieszki. Mimo stosowania domieszki piasku lub braku intencjonalnej domieszki ceramika z Gebel Ramlah zasadniczo różni się w sposobie potraktowania powierzchni – brak jest polerowanych naczyń o powlekanych powierzchniach tak charakterystycznych dla środkowego Sudanu. Powszechne jest natomiast marszczenie powierzchni naczyń (*rippled ware*). Jedynie sporadycznie spotkać możemy fragmenty zdobione gęstym punktowanym zygżakiem (RSR1A) lub gładkim zygżakiem (RSP1). Rzadko stosowaną praktyką było czernienie wylewów, ale raczej w typie północnonubijskim lub egipskim niż środkowosudańskim. Dekoracja geometryczna ograniczona jest wyłącznie do pucharków kielichowatych, podczas gdy w środkowym Sudanie pojawia się również na innych formach naczyń. Oprócz pucharków kielichowatych używano półkulistych naczyń zarówno otwartych, jak i zamkniętych, w użyciu były również naczynia płaskodenne. Często wylewy są zdobione zygżakiem – cecha bardziej powszechna w późnym neolicie środkowego Sudanu (Gatto 2010: 143–145). Cechy te wskazują, że obie kultury łączą jedynie pewne trendy obserwowane na przełomie IV i III tys. p.n.e. i nie możemy mówić o żadnych bezpośrednich związkach. Gdy na Pustyni Zachodniej mamy w zasadzie do czynienia z zanikiem osadnictwa, w środkowym Sudanie intensywnie rozwijają się społeczności neolityczne. Późny neolit Pustyni Zachodniej można zsynchronizować z początkiem wczesnej fazy neolitu w środkowym Sudanie (tab. 2). Ceramika Pustyni Zachodniej obok cech odrębnych od środkowosudańskich ma pewne elementy dekoracyjne (*rocker technique*, karbowany wylew) wspólne. Cechy te znane były jednakże również w mezolicie i podobieństwa z interesującą nas kulturą mają raczej charakter wtórny. Mniej więcej równocześnie w tych dwóch rejonach pojawiła się ceramika o wygładzanych powierzchniach. Jednak o ile w środkowym Sudanie nastąpił równocześnie bujny rozwój zdobnictwa naczyń, to w późnym neolicie Pustyni Zachodniej zauważalny jest ich zanik.

Na sudańskiej Saharze Wschodniej szczególnie dobrze przebadane jest osadnictwo w rejonie Wadi Howar. Rozwój ekonomiczny i ceramiczny następował tu podobnie jak w środkowym Sudanie. O ile jednak we wczesnej, łowiecko-zbierrackiej fazie ceramika ta jest bardzo podobna (punktowana linia falista), to później jej rozwój przebiega nieco odmiennie, chociaż główny trend jest zachowany. W V tys. p.n.e. w Wadi Howar pojawia się charakterystyczna ceramika Laqija oraz naczynia zdobione wzorem rybiej ości. Choć jest ona związana jeszcze ze

społecznościami mezolitycznymi, występuje sporadycznie również w kontekście ceramiki ze środkowego Sudanu (Khor Shambat, Al Khiday). Dużo większe podobieństwa wykazuje ceramika społeczności pasterskich mieszkających w Wadi Howar. Są to naczynia określane terminem *Leiterband* i *Halbmond-Leiterband*, datowane na IV–III tys. p.n.e. wykazujące duży stopień podobieństwa do materiałów neolitycznych znad Nilu. Jednak kontakt z doliną Nilu miał miejsce przede wszystkim w Nubii – gdzie Wadi Howar łączy się z rzeką. Co ciekawe, dekoracja geometryczna pojawia się tu dużo później, bo dopiero w II tys. p.n.e. (Jesse 2006; Lange 2006a, 2006b; Riemer & Jesse 2006).

Kontakty z rejonem Atbary i Gash Delta, intensywniejsze w czasie Early Khartoum, w neolicie stały się znacznie słabsze. Dotyczyły one głównie sposobów potraktowania powierzchni (czesania, marszczenia), obecności dekoracji rytej, pewnych wątków odciskanych i czarnej ceramiki zdobionej dekoracją geometryczną. Szczególnie jest to widoczne w grupie Malawiya (poł. V tys. p.n.e.), ale również w grupie Butana (IV – pocz. III tys. p.n.e.). Pewne wspólne elementy znajdujemy jednak także w grupie Gash (III tys. p.n.e.). Jednak są to niewątpliwie zupełnie różne kultury, które więcej dzieli, niż łączy (Manzo 2011).

Podsumowując nasze uwagi dotyczące powiązań z ościennymi kulturami, widoczne w ceramice, musimy stwierdzić, że interesująca nas kultura jest blisko powiązana z innymi tradycjami ceramicznymi północno-wschodniej Afryki. Wynikają one z tego, że w formowaniu się wzorów ceramicznych tych kultur duże znaczenie miała starsza ceramika horyzontu chartumskiego (Early Khartoum). Z drugiej strony w ceramice neolitycznej środkowego Sudanu, leżącego na skrzyżowaniu szlaków komunikacyjnych, odzwierciedlała się większość prądów kulturowych pojawiających się w tej części Afryki. O ile cechy ceramiki nie zawsze są argumentem przekonującym o kontaktach pomiędzy wspomnianymi kulturami, w świetle istnienia szerszych prądów kulturowych, którym ulegały one niezależnie od siebie, to dodatkowe źródło stanowią inne kategorie zabytków. Mamy tu na myśli na przykład muszle znad Morza Czerwonego, zeolit, amazonit, karneol, kryształ górski pochodzące zarówno z obszarów Sahary jak i Etiopii (Bobrowski *et al.* 2011; Zebrowni *et al.* 2018). Poświadczone więc mamy kontakty na wszystkich kierunkach geograficznych. Niestety, stan przebadania obszarów leżących pomiędzy wymienionymi terenami nie pozwala nam na określenie charakteru tych związków.

Przez cały czas neolitu można jednakże łatwo wyodrębnić specyfikę kultury neolitycznej środkowego Sudanu od otaczających go społeczeństw. Stanowi o tym przede wszystkim dekoracja naczyń, tj. niespotykane gdzie indziej wzory (np.: BT, RSI), oraz powszechność zdobienia naczyń, i to na całej powierzchni.